

KELI PASTEBĖJIMAI APIE LIETUVOS KALVINISTŲ TEKSTŲ SAŠAJAS SU MAŽAJA LIETUVA

A few observations about the links between Lithuanian
Calvinist texts and Prussian Lithuania

Anotacija. Šiuo straipsniu tęsiami XIX a. Lietuvos kalvinistų tekstų tyrimai. Iškelta hipotezė dėl neįprastos Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* (1803) struktūros – katechezės dalių sekos. Šią seką galėjo nulemti XVIII a. katekizmo rengėjo (jo darbą ir perėmė Cerauskas) rėmimasis Jano Seklucjano pirmojo katekizmo, išleisto Rytų Prūsijoje, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų (Georgo Majoro darbų) struktūros tradicija, kuri buvo glaudžiai susijusi su vaikų mokymu vėlyvaisiais viduramžiais. Su Mažąja Lietuva ir vaikų mokymu dar labiau susijęs kitas reformatų darbas – elementorius *ABC knigėla* (1861). Kaip pavyko nustatyti, tai nebuvo originalus veikalas, o tekstas (nedidelis fragmentas), perimtas iš Fridricho Kuršaičio leidinio (1841) – katekizmo ir jo komentarų, parengtų Johanno Gottliebo Weiße, vertimo. Laikyti elementorių vien tik skoliniu iš Prūsų Lietuvos liuteronų raštijos neleidžia kalvinistų rengėjo atlikti gausūs rašybos bei leksikos koregavimai, labai priartinę jį prie reformatų raštijos tradicijos. XIX a. viduryje buvo ir daugiau kalvinistų leidinių, kurių rengėjai į savo veikalus įtraukė savaip pertvarkytus Mažosios Lietuvos tikybos brolių liuteronų darbus.

Raktažodžiai: Lietuvos kalvinistų raštija; Mažosios Lietuvos raštija; katekizmas; katechezės dalių seka; elementorius; teksto redagavimas; Mykolas Cerauskas; Fridrichas Kuršaitis.

Abstract. This article continues the research of the 19th-century Lithuanian Calvinist texts. A hypothesis was raised regarding the unusual structure of Mykolas Cerauskas *Seanas katechismas* (1803), i.e. the sequence of parts of the catechesis. This sequence could have been determined by the 18th-century catechism compiler (whose work was taken over by Cerauskas) relying on the first catechism of Jan Seklucjan, published in East Prussia, or perhaps the traditional structure of early German catechisms (the works of Georg Major), which was closely related to the education of children in the late Middle Ages. Another Calvinist work is even more closely related to Prussian Lithuania and children's education – the primer *ABC knigėla* (1861). It was detected that it was not an original work, but a text (a small fragment) taken from Friedrich Kurschat's (1841) publication of the translation of the catechism and its comments prepared by Johann Gottlieb Weiß. The primer cannot be considered solely borrowed from the Prussian Lithuanian

Lutheran writings, because the Calvinist editor made numerous spelling and lexical corrections, which brought it very close to the Calvinist writing tradition. In the middle of the 19th century, there were more Calvinist publications, whose authors included the texts of the Lutherans of Prussian Lithuania that were rearranged in their own way.

Keywords: Lithuanian Calvinist writings; Prussian Lithuanian writings; catechism; sequence of catechesis parts; primer; text editing; Mykolas Cerauskas; Michał Ceraski; Friedrich Kurschat; Kuršaitis.

Nors Profesorius Bonifacas Stundžia labiausiai žinomas savo akcentologijos darbais, jam nesvetima filologijos, senosios raštijos sritis. Ypač daug dėmesio jis skiria Rytų Prūsijos tekstams – prūsų raštijai, kuri Profesorių atvedė ir į Mažosios Lietuvos tekstų draugiją: senuosius lietuvininkų žodynus, gramatikas, žymiąją Martyno Mažvydo knygą. Šio straipsnio, kuris taip pat šiek tiek glaudžiasi prie Mažosios Lietuvos temos, autorė linki Profesoriumi sveikatos, kūrybinio įkvėpimo ir džiugių gyvenimo melodijų.

1. Galimi Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* struktūros prototipai

Biržiečio Mykolo Cerausko 1803-aisiais išleistas *Seanas katechizmas* (toliau – Cer) patraukia tyrėją ne tik savo ekspresyvia pratarme, kelialype autorystėje, savita rytų aukštaičių šnektos ir Kėdainių varianto sampyna¹, bet ir išskirtine, netipiška katechezės dalių seka. Katechizmas prasideda nuo Viešpaties maldos aptarimo, po to eina Tikėjimo išpažinimas, tuomet – Dekalogas, galiausiai – skyrius apie Šventosios Vakarienės sakramentą. Visi lietuviški iki Cerausko išėję kalvinistų katechizmai buvo kitokios struktūros, jie kartoję lenkiškus šaltinius, o šie galiausiai – Martyno Liuterio Mažojo katechizmo² seką. Čia pradėta nuo Dekalogo, toliau ėjo Credo, „Tėve mūsų“ ir sakramentai.

Taigi Cerausko leidinys atitrūko nuo reformatų ir liuteronų kanoninio Mažojo katechizmo struktūros. Tačiau jo seka nebuvo naujas, visiškai originalus rengėjo sumanymas. Teologų, liuteronybės istorikų tyrimai atskleidžia,

¹ Plačiau žr. Kabašinskaitė 2019.

² Liuterio Mažasis katechizmas turėjo du variantus – platesnįjį, skirtą mažesnio išsilavinimo kunigams, dvarininkams (tiems, kas Mažvydo, Vilento vadinama [*scheiminos*] *hukinikas*, Abelio Willio – pr. *Butti Tāws*), ir siauresnįjį (su minimaliais komentarais) – skirtą neišprususiems pasauliečiams, vaikams.

kad maždaug tokia tvarka katechezės buvo mokoma vėlyvaisiais viduramžiais, nuo XV a. vidurio (Peters 1990, 40). Be to, dalis pirmųjų protestantiškųjų katekizmų taip pat buvo įvairios struktūros. Įdomu tai, kad būtent šia seka yra sudėliotas ir žymiojo lenkų reformatoriaus, rašomosios kalbos plėtotojo Jano Seklucjano, apsigyvenusio Rytų Prūsijoje, 1545-ųjų katekizmas (*Katechizmu text prosty dla proftego ludw wkrolewczv. 1.5.4.5.*). Šiuo katekizmu ypač rėmėsi Martynas Mažvydas rengdamas pirmąją lietuvišką knygą, tačiau savo knygos dalis jis išdėstė pagal Liuterio tvarką, kuri matyti kitame Mažvydo naudotame šaltinyje – Jano Malec(z)kio-Sandekio (Joannes Sandecensis) *Catechismus, to iest Nauka Krzescianska* (1546). Ar Martynas Liuteris sąmoningai ir tikslin-gai įvedė savitą svarbiausių tikėjimo aspektų aptarimo seką, iki šiol diskutuo-jama (plg. Zwanepol 2011, 402t.). Dar 1520-aisiais publikuotame leidinyje *Eine kurze Form der Zehn Gebote, eine kurze Form des Glaubens, eine kurze Form des Vaterunsers* Liuteris užsiminė, kad Dekalogas esąs visa atspindintis žmogaus nuodėmės veidrodis ir viso gyvenimo kelrodis, Įstatymas, taigi jis parodąs žmogui jo ligą. Tikėjimas (jo išpažinimas) rodąs žmogui, kuris pažino savo pamatinį negebėjimą paklusti, kur reikia ieškoti vaistų, išsigelbėjimo, malonės, suteikiančios gebėjimą laikytis Įstatymo. O malda „Tėve mūsų“ ro-danti, kaip reikia ieškoti malonės ir ją įsigyti (Peters 1990, 41; Zwanepol 2011, 402). Šiaip ar taip, savo tvarkos Liuteris nuosekliai laikėsi.

Kodėl jos nesilaikė Seklucjanas bei kalvinistų leidinio rengėjas XIX a. pradžioje? Tyrėjų manoma, kad Seklucjano struktūrą bus nulėmę jo naudoti šaltiniai – panašios struktūros dvikalbio (vokiečių ir lotynų kalbų) Liuterio Mažojo katekizmo leidimai, parengti Georgo Majoro 1531 m.³, arba 1524-ųjų Philippo Melanchtono *Handbüchlein*⁴ (Rimša 2001, 20 su liter.). Akcentuo-tina, kad abu minėti vokiečių rengti veikalai labai aiškiai orientavosi į moky-klą, mokinius – juose yra įdėta abėcėlė⁵, vaikai paminėti knygų antraštėse,

³ Tai buvo vokiečių žemaičių–lotynų kalbų katekizmas: CATECHISMVS. D. Mar. Luth. Dűdesch vnde Latinisch daruth de Kinder lichtliken in dem lesende vnderwiset mōgen werden. MAGDEVRGI. Excussit Michael Lotther. Tiesa, po trumpo katekizmo eįs jo išaiškinimas *Brevis catechismi expositio* sekė jau Liuterio tvarka.

⁴ *Handbüchlein* wie man die kinder zů der geschriff vnd lere halten sol. Wittenberg 1524. Iš tiesų Melanchtono veikalas tik sąlygiškai galėtų būti laikomas Seklucjano leidinio šaltiniu – jame dar būta ir kitų tikėjimo tekstų: po Viešpaties maldos eįs „Sveika Marija“, po Credo įdėta psalmė, po „Tėve mūsų“ – ištraukos iš Naujojo Testamento ir kita; nėra dalių apie sakramentus.

⁵ Tiesa, ir paties Liuterio rengti Mažojo katekizmo leidimai (siauriausieji variantai), skirti menkai išsilavinusiems asmenims, dažniausiai turėjo abėcėlę.

o Majoro veikalo pabaigoje įdėtas lotynų–vokiečių žemaičių kalbų teminis žodynelis *Vocabula rerum*. Galbūt čia veikė ir iš vėlyvųjų viduramžių ateinanti tradicija vaikus tikėjimo dalykų mokyti būtent tokia tvarka. Pridurtina, kad ši tradicija buvo gyva ir katalikiškoje aplinkoje. 1677-ųjų anoniminis Roberto Bellarmino katekizmo vertimas į lietuvių kalbą (*TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS*) buvo pertvarkytas remiantis minėta seka, nors lenkiškasis ir itališkasis prototipas buvo kitokios struktūros⁶.

Taigi keltina prielaida, kad XVIII a. pabaigoje nežinomas lietuviško kalvinistų katekizmo sudarytojas, taikęsis į savo mokinius, pasirėmė sena Seklucjano, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų struktūra. Keistos struktūros neišardė ir Mykolas Cerauskas, XIX a. pradžioje įtraukęs šį katekizmą į savo leidinį. Gali būti, kad knygos pavadinimas *Seanas katechizmas* skaitytoją orientavo ne tik į XVII a. pabaigoje Liudvikos Karolinos Radvilaitės lešomis išleistą elementorių–katekizmą *Pradzia pamoksla [...] Katechizmas maziarnis* (toliau – PP), kurio tekstais Cerauskis taip pat pasinaudojo, bet ir į senovinę, neįprastą katekizmo dalių seką.

2. ABC knygėlos šaltiniai

2.1. 1861-aisiais Mintaujoje išleista *ABC knygėla del mažu waiku* (toliau – ABC) – mažas, 8 puslapių elementorius vaikams su abėcėle, skiemenavimo pavyzdžiais ir maldelėmis bei giesmėmis. Iš aprobacijos matyti, kad tai buvo kalvinistų vaikams skirtas leidinys – jį pasirašė Žemaičių superintendantas Aleksandras Rapolas Močiulskis, XIX a. viduryje rūpinęsis reformatų knygų leidyba⁷. Joks autorius ar kita šaltinio nuoroda šioje knygelėje nepateikta. Kaip vieną iš reformatų rengtų leidinių ją mini Zinkevičius (1990, 116), Navickienė (2010, 169).

2.2. Iš tiesų šio elementoriaus pagrindas – visai ne Lietuvos kalvinistų darbas. Po atlikto tyrimo paaiškėjo, kad reformatai pasinaudojo 1841-aisiais išleistu Fridricho Kuršaičio verstiniu veikalu, ne visai tiksliai pavadintu *D. Mértino Lutėraus mažasis Katgismas taip dawadnėy ir áibkey išguldytas, jog jamė wifas Pamókflas apie krikščióniškąjė Wierę rándafi* (toliau – Kurš). Kuršaičio šaltinis, kaip nurodyta antrojo, 1845-ųjų, leidimo antraštiniame puslapyje, buvo Karaliaučiaus kunigo Johanno Gottliebo Weiβo darbas: „Tąji

⁶ Katalikiški katekizmai dažniausiai prasidėdavo nuo Credo aptarimo, po to eidavo Viešpaties malda, „Sveika Marija“ ir galiausiai – Dekalogas bei sakramentai.

⁷ Kai kuriuos spaudinius jis leido savo lešomis (Navickienė 2010, 73). Dažniausiai reformatų knygas spausdino Johanno Steffenhageno spaustuvė Mintaujoje (dab. Jelgavoje).

Wókißkai füráße D. Weiß Kùinig's Karaliaucziuje“. Weißas buvo žymus Karaliaučiaus žmogus, jis čia įkūrė pirmąją mergaičių mokyklą ir jai vadovavo; be to, parengė nemažą knygų mokyklai (ADB, 566). Kuršaitis vertė iš Weišo parengto liuteronų tikybos leidinio, plačiai komentuojančio pagrindinius katechetinius klausimus pagal Liuterio katekizmo seką: *Religionsbüchlein, oder chriftliche Religionslehre nebft Luthers kleinen Katechismus, dem Verzeichnisse der biblifchen Bücher u. e. dreifacher Anhange*⁸.

Lietuvos kalvinistai perėmė Kuršaičio veikalo ketvirtąjį priedą – maldynėlį. Pats maldynėlis nebuvo visiškai naujas, originalus Kuršaičio vertimas. Naujai buvo pridėtos giesmelės, o didžioji dalis maldų buvo savaip sudėliotos iš kanoninio Liuterio Mažojo katekizmo⁹ vertimo, kurio įvairūs leidimai, vis tobulindami pirmtako Baltramiejaus Vilento vertimą, Mažajoje Lietuvoje nuolat spausdinti XVIII–XIX amžiuje. Kuršaitis perėmė ryto, vakaro, valgio palaiminimo ir padėkos po valgio maldas, Mažajame katekizme ėjusias po skyriaus apie Altoriaus (Šventosios Vakarienės) sakramentą. Kurių metų katekizmo leidimu, t. y. redakcija, pasinaudojo Kuršaitis, nustatyti sunku, nes XVIII a. pabaigos–XIX a. pradžios leidimai nėra išlikę (žr. LB 1, 228–231). Neabejotina, kad pasiremta vėlesnėmis, ypač dvikalbių katekizmų redakcijomis¹⁰, plg. keletą pavyzdžių (reikšmingesni leksiniai įvairių katekizmų tarpusavio skirtumai pajuodinti):

⁸ Kuršaitis buvo nurodęs, kad jis naudojosį Weišo naujojo varianto antruoju leidimu („nach der 2ten Auflage der neuen Ausgabe deffelben“ 1843, 61). LB I 216 spėjama, kad turbūt naudotasi Weišo sūnaus Georgo Bernhardo pertvarkytu leidimu, kurį šis išleidęs 1840-aisiais. *Religionsbüchlein, oder chriftliche Religionslehre*, kurio pirmojo leidimo metai nėra žinomi (XVIII a. pabaiga ar XIX a. pradžia; 1824 m. jau būta 12 leidimo), nepainiotinas su kitu, platesniu Weišo veikalu, taip pat turėjusiu daug leidimų, *Chrifliches Religionsbüchlein oder Unterricht in der Religion nach der Lehre Jesu*, Königsberg: Hartung, 1809. MLE teigiama, kad Weißas išleidęs ir pirmąjį, dar prieš Kuršaitį Christofo Wilkės atliktą *Religionsbüchlein* vertimą į lietuvių kalbą. Tačiau tai tegalėjo padaryti jo sūnus, nes Johannes Gottliebas Weißas mirė 1819-aisiais.

⁹ Tai buvo platesnis Liuterio Mažojo katekizmo variantas, skirtas mažesnio išsilavinimo kunigams, dvarininkams.

¹⁰ Regis, būtent Gabrielio Engelio pagal vadinamąjį Lyzijaus rankraštį parengtas 1722-ųjų katekizmo variantas (su gretimu vokišku tekstu) tapo pamatu daugeliui vėlesnių dvikalbių ir vienkalių Mažosios Lietuvos katekizmų. Ir XIX amžiaus vidurio katechetiniuose leidiniuose vartotos mažai kuo nuo jo ar 1730-ųjų redakcijos besiskiriančios Liuterio maldos, plg. RamMK, 21–23.

AKys wifū **ing tawe nuffitik** Wiefchpatie (VE, 37)
 Wifū Akis **liauk tawes** Wießpatie (CM 1700=1709, 105)
 Wifū Akis **i Tawē wéjzd'** Wießpatie (LysMK, 35)
 Wifū Akis **tawes lauk** Wießpatie (EngMK, 55)
 Wifū Akis tawes láuk Wießpatie (MK 1730, 59)
 Wifū Akys tawes láuk, Wiêßpatie (Kurš, 133)

Nepaffimegft fyla ßirga / ney **liubu yamui ant** ftaibiu vira (VE, 38)
jis nepafi mektf fyla žirgo nei **jiam lubu yra** ftaibjei Wyro (CM 1700=1709, 107, 109)
 Jis nepaffiméktf' **Stipprumū** žirgo, ney **mékftafi nejokio** Wyro Staibjeis (LysMK, 36)
 Jis ne pafimégft Stiprumu žirgo / nei mégftafi nejokio Wyro Staibjeis (EngMK, 56)
 Jis ne pasimégft Stipprumu žirgo / ney mégftafi ne jokio Wyro Staibjeis (MK 1730, 61)
 Jis ne pafimégft Stiprumū žirgo, ney mégftafi **ney** jókio Wyro Staibjeis (Kurš, 134)

Vienintelė Kuršaičio naujovė – maldelėse „pirm wálgant“ pridėtas jaustukas *Ak* (Kurš, 133), perimtas ir reformatų (plg. ABC, 7).

2.3. Kuršaičio parengtą *pridėtką* „Kasdiėnißkos maldėlės“ (Kurš, 132–135) kalvinistai pavadavo ir sutrumpino: ABC atsisakyta dalies giesmelių, kai kurios sukeistos vietomis. Be to, leidinio pradžioje reformatai pridėjo abėcėlę ir skiemenavimo pavyzdžius. Veikiausiai pasinaudota tam tikru bendru Mintaujos Steffenhageno spaustuvėje elementoriams taikytu variantu, nes abėcėlė ir skiemenavimai beveik sutampa su 1803–ųjų Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* atitinkamomis dalimis (p. 8–10)¹¹.

Palyginus Kuršaičio ir reformatų tekstus matyti, kad reformatai labiausiai redagavo Kuršaičio rašybą ir leksiką.

2.3.1. Redaguojant rašybą visiškai atsisakyta Kuršaičio kirčio ženklų, Mažosios Lietuvos morfologinių diakritikų ir raidžių: <ē>, žyminčios [ė], <y>, žyminčios [ī]¹², nosinių <i>, <u>, pvz., *Tēwo* 132 → *Tewo* 6¹³, *ne pafimėgft* 134 → *ne pafimegft* 7; *Priegádū* 132 → *priegadu* 6; *Gywenimas* 132 → *giwe-*

¹¹ Skiriasi kelių eilučių sulaužymas; ne visai vienodai sudėti diakritikai ant <a> – *la*, *lá* (Cer, 9) ir *lá*, *la* (ABC, 4); *fla* (Cer, 9) ir *flá* (ABC, 5); Cerausko veikale, matyt, dėl spaudos klaidų dukart yra <à> vietoj <á> (*nà*, *tà* Cer, 9); elementoriuje dėl tų pačių priežasčių vietoj <á> išspausdinta <i> (*gzí* ABC, 5). Be to, Cerausko knygoje įmaišyta ir latviška minkštoji <ŗ> (*rža* Cer, 10), kursyvinės raidės vietoj įprastųjų. Tačiau abiejose knygelėse gana reikšmingai sutampa kelios spaudos klaidos – *plé* vietoj *ple* ir *gzo* vietoj *gzu* bei iš dalies *fno*, *fuo* vietoj *fnu* (Cer, 9, 10; ABC, 4, 5).

¹² Tiesa, viena forma su <y> pamiršta pataisyti: *ryti* 8.

¹³ Čia ir toliau skaičius po pirmojo pavyzdžio rodo Kurš leidinio puslapius, po antrojo – ABC puslapius.

nimas 6, *Akys* 133 → *Akis* 7; *Kriftu* 134 → *Kriftu* 8; *Nákti* 134 → *nakti* 8. Daiktavardžių siekta neberašyti iš didžiosios raidės, nors vis dėlto dalis tokių parašymų liko, pvz., *Pakáju* 135 → *pakaju* 8, bet *Sutwērimui* 133 → *Sutwerimuj* 7. Nebepaisyta Mažosios Lietuvos ortografijos nuostatos <y> žymėti prieveiksmių galo dvibalsiuose: *netèifey* 134 → *neteyfai* 8; *wèlày* 132 → *welai* 7. Specifinė <ù> keista <uo>; atsisakyta įvardžių *tau*, *sau* rašymo su <aw>: *Dũnq* 133 → *Duona* 7; *táw* 132 → *tau* 6, *fáw* 132 → *fau* 6. Retkarčiais tarp balsių vengta <j>: *mièlqji* 132, *mielqji* 134 → *mielai* 6, 8; *dàngujęfis* 132, 133, 134 (2x) → *danguieis* 6, 7 (2x), 8, *apfaugójei* 132, 134 → *apfaugoiej* 6, 8.

ABC įdiegta Lietuvos spaudiniams būdinga grafemų pora <l> ir <l>, žyminti atitinkamai kietąjį ir minkštąjį [l] (po <l> nerašomas minkštumo ženklas): *láuq'* 133 → *lauk'* 7; *Kudikēlius* 133 → *Kudikelus* 7. Grafema <j> kartkartėmis vartota antrajam dvibalsių su -i sandui reikšti žodžio gale¹⁴: *Põnui* 133 → *Ponuj* 7; *apfaugójei* 132, 134 → *apfaugoiej* 6, 8; *Kúnui* 134 → *Kunuj* 8, *Dũbei* 134 → *dušej* 8; vienu atveju – priešdėlio ir šaknies sandūroje: *primamas* 133 → *prijmamas* 7. ABC keliskart įrašyta ir XVII–XIX a. pradžios reformatų leidiniams tipiška raidė <ea> plačiajam [æ] (ir [e] tos pat morfemos nekirčiuotoje pozicijoje) žymėti: *Penùkßlq* 133 (2x) → *peana* 7 (2x); *penēk* 134 → *peanek* 8; čia paminėtina ir forma *Wakarinea* 8, pakeitusi Kuršaičio kilmininką *Wákaro* 134, kurios <ea> žymėjo šnektos paplatėjusį [e]. Įdomu, kad kalvinistų elementoriuje nepasitaikė XIX a. vidurio kalvinistų tekstams būdingesnis grafemos <ea> variantas – <ae>. Gali būti, kad tai netiesiogiai liudija gerokai ankstesnę leidinio parengimo laiką. Tačiau dėl mažos knygelės apimties <ae> galėjo nepasitaikyti ir atsitiktinai.

ABC vartoti ir kiti reformatų raštijai gana būdingi parašymai: tam tikros formos su dvigubais priebalsiais – *wiss-*, *manę(s)*: *wifũ* 132, 133 → *wiffu* 6, 7; *wifo* 132 → *wiffo* 6; *wifũs* 133, 134 → *wiffus* 7, 8; *wifám* 133 → *wiffam* 7; *wifás* 134 → *wiffas* 7; *manę* 132 (2x), 134(3x), 135 (2x) → *manę* 6 (2x), 8 (5x); *manęs* 132 (2x), 134, 135 (2x) → *manęs* 6 (2x), 8 (3x); forma *man* rašyta su apostrofu: *man* 132, 135, *mán* 134, 135 → *man'* 7, 8 (3x). Kelis kartus įterptas minkštumo ženklas prieš *e* priešdėlyje *ne-*: *ne gáutu* 132 → *nie gautu* 6; *Nepriētelius* 132, 134 → *nieprietelus* 6, 8, tačiau tai daryta nenuosekliai, plg. *neteyfai* 8, *ne gautu* 8.

2.3.2. Leksika ABC rengėjo taisyta taip pat gana intensyviai. Pakeisti vien Mažajai Lietuvai būdingi žodžiai: *Ißplēfk* 134 → *Ißplatink* 8; *jeib* 132

¹⁴ Kelis kartus tiek žodžio gale, tiek viduryje prasprūdo ir senasis dvibalsių antrojo sando žymėjimas su grafema <y>: *Darbài* 132 → *darbey* 6; *netèifey* 134 → *neteyfai* 8.

(2x), 134 → *idant* 6 (2x), 8; *Ik* 'kol' 133 → *Ir* 7; o leksema *wiflab* 132, 134 visai praleista (plg. ABC 6, 8). Koreguota ir reta, pasenusi, XIX amžiuje nebevertota leksika: *Penùkβlq* 133 (2x) → *peana* 7 (2x); *futėkėš* 'suteikėš, davėš' 133 → *pritaifei* 7; *auróna* „aure, aurion, aurionai(s)“ (rimažodis¹⁵) 133 → *karuna* 7; *taipojaù* 132 → *taipo* 6.

Akivaizdu, kad orientuojantis į adresatą (mokinį) tekstas siektas padaryti kuo aiškesnis, paprastesnis, net jei ir taisymai kiek pakeisdavo šaltinio mintį. Veikiausiai dėl šios priežasties praleistos ir kelios ilgesnės teksto frazės, siekiančios Vilento laikus: „[dũft] Båndai Pábarą ir Warnykβcziams jį prášťantiems“ (133t.); „[ne pafimėgt Stiprumù] Žirgo, ney mėgftafi ney jókio Wyro Stàibjeis, Wiēłpats mėgftafi“ (134; plg. maldą „Po walgimuj“ 7).

Keliais atvejais tekstas trumpintas arba pridėtas stilistiniais, prasmės sumetimais: atsakyta šalutinio pažyminio sakinio „kurfài tu gyweni ir karaliáuji amžinà“ 134, kuris buvo per daug nutolęs nuo savo pažymimojo žodžio; valgio palaiminimo maldoje vietoj „pérzėgnok mūs ir šitàs táwo Dówanas“ 133 įrašyta „peczėgnok¹⁶ ir pałławink ir šitas tawo downas“ 7 galbūt siekiant labiau akcentuoti valgio laiminimą, ne asmenis (čia, žinoma, galėjo būti ir tiesiog korektūros klaida, susipainiojimas perrašant tekstą). Panašiai reikėtų aiškinti prieveiksmio *malonė* [apfaugójei; apfaugók] 134 (2x) keitimą daiktavardžio vietininku *maloneje* 8 (2x) – parinkta protestantams ypač reikšminga sąvoka *malonė*. Smarkokai pagedaguoti ir maldų pavadinimai – čia paisyta kalvinistų katekizmo tradicijos (plg. 1680 metų PP, ypač 1803-ųjų Cer su tokiomis pat maldų pavadinimais): *Maldėlės Rytmeczėis mēldžiamos* 132 → *Malda rita* 6; *Maldėlės, pirm wálgant* 133 → *Pirm walgimu* 7; *Maldėlės pawálgius* 133 → *Po walgimuj* 7; *Wákaro Maldėlės* 134 → *Malda Wakarinea* 8.

Pastebėta ir tokių leksikos taisyčių, kai pasirinktas tik vienu ar keliais (kamieno) garsais besiskiriantis žodžio variantas. Tai buvo kalvinistų raštijai būdingesni variantai, pvz., *gorócziaw* 132 → *Goruocziaw* 6; *pałławintas* 133 → *pałławintas* 7; *apie* 132 → *ape* 6; *jóg* 132, 134 → *juog* 6, *joug* 8¹⁷; *Nės* 132, 133 → *Nes* 6, 7; *i* 132 (2x), 134 → *ing* 6 (2x), 8. Atrodo, kiek svyruota dėl slavizmo *macis* 'jėga, stiprumas' pavidalo: vienu atveju taisyta *Máciēs* 134 → *maczies* 8, kitu – palikta *macies* 132=6. Iš LKŽ matyti, kad labiau paplitęs buvo variantas su *c*. Galbūt abejota ir dėl *nė* bei *nei* vartosenos – Kuršaičio *ney*

¹⁵ Surimuota su *duoną*.

¹⁶ Korektūros klaida vietoj *perzėgnok*.

¹⁷ Korektūros klaida vietoj *juog*.

jokiôs 134 pakoreguota taip pat tik vieną kart – *nejokios* 8; leidinio pradžioje panaši frazė palikta – *ney jokios* (132=6).

Sąlygiškai prie leksikos keitimų galima būtų skirti ir rytinei Lietuvos daliai būdingo priešdėlio *in-* teikimą vietoj *j-*: *itiktu* 132 → *intiktu* 6; *itikcziau* 132 → *intikcziau* 6.

2.3.3. Fonetikos keitimų atlikta nedaug. Kadangi Kėdainių ir Mažosios Lietuvos rašomosios kalbos variantų normos skyrėsi tik *l* kokybe prieš *e* tipo balsius, tai tokių taisyčių ir negalėjo būti daug. Kietąjį [l] prieš *e* tipo balsius liudija pakoreguotoji forma *atlaifk* 8 vietoj Kuršaičio *atléifk* 134. Tiesa, skyriaus pavadinimo *Maldeles* 6 liko su nepataisytu antruoju *l*. Atspindėtas ir išblėšęs *ai*, būdingas daliai vidurinio varianto tekstų: *Darbài* 132 → *darbey* 6; vis dėlto, regis, tai tebuvo sporadiškas keitimas, nes daugelis kitų formų, kurios Kėdainių varianto tekstuose galėjo būti parašytos su <ei>, <ey>, liko nepakeistos, plg. *kurfai* 7, *Tai* 7; *welai* 7, *butinai* 7; *amžinai* 8. Taigi elementoriaus rengėjas Kėdainių varianto normoms, regis, neskyrė daug dėmesio, pagal jas taisė tik ryškiausius pavyzdžius¹⁸. Konstatuotina, kad ABC visiškai nėra Biržų šnektos bruožų, kurie šiaip jau buvo labai būdingi XIX a. reformatų raštijai. Turint galvoje mažą leidinuko apimtį, tai galėjo būti ir atsitiktinumas.

2.3.4. Dalis negausių morfologijos keitimų tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su skirtingų kamienų teikimu: *Dwāfêš* 132, 134 → *Dwafios* 6, 8; *macnèy* 134 → *macnai* 8 (prieveiksmis *vestas* iš reformatams įprastesnio *a* kamieno *macnas*), *netèifey* 134 → *neteyfai* 8 (išvestas iš reformatams įprastesnio *a* kamieno *teisas*). Keliskart koreguotos, matyt, pasenusios, nebevertotos geidžiamosios nuosakos (permisyvo) formos *būk* ‘tegu būna’¹⁹: *búk* 134 → *te–bus* 8; *búk* 132 → *te–efti* 6 (beje, dėl geidžiamosios nuosakos raiškos svyruota ir pačioje Mažosios Lietuvos raštijoje, plg. Vilento *tefto*; CM 1700 *te–effie*, LysMK *teftow*, *buk*, EngMK bei MK 1730 *buk*²⁰); pakeista pasenusi tariamosios nuosakos

¹⁸ Atsitiktiniu koregavimu reikėtų laikyti *Téwe* 133 → *Tew* 7, nes likę trys šio žodžio šauksmininko formos paliktos su galūne.

¹⁹ Liepiamosios nuosakos formos kaip permisyvas kartais vartotos DP: *nie kas* [...] *ne bīlok* 35; hibridinės formos su *te-* – XVI–XVII a. kalvinistų raštijoje: *te buk* PK 114; KN 63; *te pridziuk* PK 98 (žr. Zinkevičius 1981, 135; Palionis 1967, 140). Zinkevičiaus duomenimis (1966, 375t.), XX a. tarmėse liepiamosios nuosakos su *-k* formos kaip permisyvas pasitaiko tik frazeologizmuose, o kartu su dalelyte *te-* – dažniau, plg. *tesuk* ‘tegu suka’ iš Karsakiškio (Panevėžio r.).

²⁰ Dėl geidžiamosios ir liepiamosios nuosakos vartojimo XVIII a. pabaigoje karštai polemizavo ir Gotfrydas Ostermejeris. Jis teigė, kad permisyvas gali būti išreikštas ir imperatyvu (žr. Ostermejeris 1996, 250tt.).

forma su išlaikyta priesaga *b*: *dūtumbei* 134 → *duotumei* 7. Įdomu, kad vietoj perdirbtos, Mažojoje Lietuvoje įsigalėjusios formos *dàngujėfis* 132, 133, 134 (2x) elementoriaus rengėjas teikė taisyklingai sudarytą, archajiškesnį įvardžiuotinį vietininkinį būdvardį *danguieis* 6, 7 (2x), 8, kuris veikiausiai buvo įprastesnis kalvinistų raštijai. Remiantis reformatų tradicija (plg. PP, Cer) atsakyta įvardžiuotinės būdvardžio formos Šventajai Dvasiai apibūdinti: *βwentôfês* 132, 134 → *Szwentos* 6, 8.

3. Išvados

3.1. Keltina prielaida, kad Mykolo Cerausko leidinyje (1803) esančio katekizmo, parengto nežinomo XVIII a. sudarytojo, neįprasta struktūra veikiausiai rėmėsi sena Seklucjano, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų struktūra, ypač sieta su vaikų katecheze. Įmanoma, kad pats leidinio pavadinimas *Seanas katechizmas* teikė aliuziją ne tik į kartu panaudotą XVII a. reformatų leidinį, bet ir į senovinę, neįprastą katekizmo dalių seką.

3.2. 1861-aisiais išleistas elementorius *ABC knigėla* – iš tiesų Mažosios Lietuvos tekstas, perimtas iš 1841 metais išleisto Fridricho Kuršaičio vertimo. Tačiau laikyti šį leidinį vien tik skoliniu iš Prūsų Lietuvos liuteronų raštijos neleidžia rengėjo atlikti gausūs rašybos bei leksikos koregavimai, labai priartinę jį prie reformatų raštijos tradicijos. Minimalūs fonetikos bei morfologijos keitimai taip pat aiškiai liudija sekimą kalvinistų tradicija. Elementorius įsijungia į kitų XIX a. viduryje leistų kalvinistų leidinių ratą, kurio rengėjai tiesiai neatskleisdami drąsiai skolinosi ir savaip pertvarkė Mažosios Lietuvos tikybos brolių liuteronų darbus. Tiesa, keli veikalo rašybos bei kalbos bruožai (<ae> nebuvimas; rytų aukštaičių šnektų bruožų nebuvimas) teikia peno spėjimams, kad leidinys galėjo būti parengtas ir anksčiau, o rengėjas buvo iš Kėdainių krašto. Tačiau dėl mažos leidinio apimties sunku įvertinti šių teiginių tikėtinumą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

ABC – ABC KNIGĖLA DEL MAŽŪ WAIKU, NITJOY ISZSPAUSTOS PAS KNIG-DRUKORU J. F. STEFFENHAGENA. METUOSE PONA MDCCCLXI.

ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, Leipzig: Verlag von Duncker et Humblot, 1896 [https://www.deutsche-biographie.de/pnd117289949.html#adbcontent].

Cer – [Mykolas Cerauskas,] *Seanas Katechizmas arba pamoklėy Weikialams, ape Wierą Izwintą Krikščzonizką fu pafakimeis, ifz Rafzta Szwinta giesmėms ir maldoms*

fu fkeyczium Bażniczos, didesniu ir mažesniu, del naudos Surinkima Lietuwifzka. Drukawotas ifz nauia, už pazwalenies Synoda. Kafztu Parapios. Nitauioy, meatu 1803.

CM 1700 – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR, GERMANICO-POLONICO-LITHVANICO-LATINVS. [...] Königsberg Gedruckt und verlegt durch die Reußnerifchen Erben 1700. (Internetinis leidinys: Martinus Lutheris, *Mažasis katekizmas*, 1700, perrašą ir konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2018; www.lki.lt/seniejirastai/).

CM 1709 – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR, GERMANICO-POLONICO-LITHVANICO-LATINVS. [...] Königsberg Gedruckt und verlegt in der Königl. Hof= und Academifchen Reufnerifchen Buchdruckerey. Anno 1709. (Internetinis leidinys: Martinus Lutheris, *Mažasis katekizmas*, 1709, perrašą ir konkordancijas parengė Veronika Adamonytė, Vytautas Zinkevičius, 2007; www.lki.lt/seniejirastai/).

EngMK – Mažas Katgifmas D. Mertino Luteraus Lietuwifzkay ir Wokißkay [...] Mete 1722 pérweizdėtas. Ir Karalúczuje iß ípáuftas [parengėjas Gabrielius Engelis].

Kabašinskaitė, Birutė 2019, Katekizmo pokyčiai XVIII – XIX a. pradžios lietuviškoje kalvinistų raštijoje, *Archivum Lithuanicum* 21, 147–164.

Kurš – [Fridrichas Kuršaitis,] *D. Mértino Luteraus mažąfis Katgifmas*, Königsberg: Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerei, 1841.

Kuršaitis, Fridrichas [Kurschat, Friedrich] 1843, *Beiträge zur Kunde der littauifchen Sprache [...] Erftes Heft*, Königsberg: Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.

[Kuršaitis, Fridrichas] 1845, *D. Mértino Luteraus mažąfis Katgifmas [...] Tqji Wókißkay furáße D. Weiß Kúnig's Karaliauczuije*, Königsberg: Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.

LB 1 – *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba 1. 1547–1861*, Vilnius: Mintis, 1969.

LysMK – Heinrich Johann Lysius, *Mažasis Katekizmas*, pagal Berlyno rankraštį parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

MK 1730 – Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus Lietuwifzkay ir Wókißkay [...] Spáuftuwoj' Reufnėra Méte po Użgimmimmo Krištaus 1730.

MLE – *Mažosios Lietuvos enciklopedija 4: Rahn–Žvižėžeris*, Vilnius: MELC, 2009 (cituota iš internetinio enciklopedijos varianto: www.mle.lt).

Navickienė, Aušra 2010, *Besikeičianti knyga XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Ostermejeris, Gotfrydas 1996, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Palionis, Jonas 1967, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

Peters, Albrecht 1990, *Kommentar zu Luthers Katechizmen 1. Die Zehn Gebote Luthers Vorreden*, Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht.

PP – PRADZIA PAMOKSLA Del Mažu Weykialu. Idant Mokitus pažint žimes rašta fudeima ir fkeytima /cionayg ira pridotas. KATECHIZMAS MAZIASNIS [...] Karalauciu Drukawoia REISNERA TEWAYNIEY. MEATU M. DC. LXXX. (Internetinis leidinys: *Pradžia pamoksla*, 1680, perrašą ir konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2005; www.lki.lt/seniejirastai/).

RamMK – D. Mertino Lutėraus mažas Katgĩmas, ir D. Jono Jokubo Rambako Pamokflas apie Iβganimo Dawádą [...]. Karaláuczujė. Iβfpáuftas Drukkawonėje Artungo [po 1850?].

Rimša, Vaidotas 2001, *Jano Maleckio ir Jano Sekluciano polemika dėl katekizmo kanoninio vertimo*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS, Nuog Roberto Bellármino Kárdynoło párásitas. VILNÆ Typis Acad: Societatis IESU, Anno 1677.

VE – [Baltramiejus Vilentas,] *ENCHIRIDION* Catechĩmas Maβas [...] Iřchfpáuftas Karaláuczui per Iurgi Ořterbergera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Zigmas 1981, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius, Zigmas 1990, *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

Zwanepol, Klaas 2011, The structure and dynamics of Luther's Catechism, *Acta Theologica* 31(2), 394–411.

Birutė KABAŠINSKAITĖ

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[birute.kabasinskaite@flf.vu.lt]